

SZEMLE

VISSZAVEZETHETŐK-E A NYELV KATEGÓRIÁI GAZDASÁGI KATEGÓRIÁKRA?

(MEGJEGYZÉSEK FERRUCCIO ROSSI-LANDI „LINGUISTICS AND
ECONOMICS” C. MUNKÁJÁHOZ)

K E L E M E N J Á N O S

A nyelv „lényegének” vagy „természetének” magyarázatok két lehetőség között választhatunk.

Az első lehetőség abban áll, hogy a nyelvet valamilyen nyelven kívüli realitás, egy alapvetően más típusú jelenség-csoport kategóriáival írjuk le. A hagyományos nyelvfilozófiai spekulációk évszázadok óta ezt az utat követték. Ezt az utat követték pl. a skolasztika logikusai vagy a karteziánus racionalizmus ihletése alatt dolgozó grammatikusok, akik a grammatika kategóriáit a gondolkodás kategóriáira vezették vissza, vagyis öntörvényű és saját realitással rendelkező logikai kategóriák emanációinak fogták fel. Ugyancsak ezt az utat járják azok a gondolkodók, akik a nyelv magyarázatában alkalmazott fogalmaknak biológiai, fiziológiai, illetve pszichológiai realitást tulajdonítanak, vagy e fogalmakat az önmagában vett világ struktúráját leíró általános ontológiai kategóriáknak vetik alá. A behaviorizmus, a második jelzőrendszer erősen fiziológiai színezetű elmélete vagy a heideggeri ihletésű ontologizáló nyelvfelfogás bőven szolgálhat példákkal.

A második lehetőség azt jelenti, hogy a nyelvet „önmagában” kívánjuk magyarázni. Ez magában foglalja a „nyelvészet autonómiájának” jelszavát, melynek jegyében a modern nyelvészet fejlődése lezajlott. E második alternatíva sok szempontból gyümölcsözőnek bizonyult. Többek közt lehetővé tette a nyelv struktúráinak és szabályainak formális reprezentációját, vagyis azoknak az eszközöknek a kidolgozását, amelyek nélkülözhetetlenek mind az adatok ésszerű és gazdaságos elrendezéséhez, mind a kódok belső összefüggéseit tükröző modellek megalkotásához.

Vajon melyik utat járja a marxizmus? Milyen álláspontot foglal el az említett alternatívával szemben? A válasz legáltalánosabb szinten nem nehéz. Ki ne ismerné Engelsnek azt a megállapítását, hogy „a beszéd keletkezésének a munkából és a munkával való magyarázata az egyet-

len helyes magyarázat”?¹ A munka fogalmának nemcsak a marxizmus általános filozófiai elméletében kell központi szerepet játszania, hanem magában a marxista nyelvelméletben is. Ha ez így van, akkor a marxista nyelvelméletet nyilván úgy foghatjuk fel, mint az első alternatíva sajátos változatát, hiszen a nyelvet nem önmagában és nem önmagából magyarázza. Itt azonban egy sor további problémával kerülünk szembe. Engels sorai a marxista szerzők között mindig ismeretesek voltak, s ez egy időben mégsem jelentette akadályát annak, hogy a nyelvet kizárólag fiziológiai terminusokban, a reflexelmélet keretén belül értelmezzék. Ma már világos ennek az eljárásnak az elégtelensége, de még mindig tisztázásra vár, hogy mit jelent a nyelvet a munkával és a munkából magyarázni. Engels megállapításai a beszéd genezisére vonatkoznak, ami könnyen arrasábíthat, hogy a munka kategóriáját csupán a nyelv kialakulásának folyamatára alkalmazzuk. Csakhogy ez nem jelenti a kialakult és működő nyelvi struktúra magyarázatát: nem jelenti a nyelv „lényegének” megragadását. A munka kategóriájának a genetikus aspektusra való korlátozása problémánk tekintetében bármilyen más magyarázatot is lehetővé tesz, ahogyan e megközelítési mód korábban a fiziológiai redukcionizmussal is békésen összefért.

Kézenfekvő, hogy ezen a ponton a következő hipotézist fogalmazzuk meg: a munka nemcsak a nyelv genezisében játszik szerepet, hanem logikai strukturálásában is. Tehát nem csupán arról van szó, hogy a munka megjelenése maga után vonja a nyelv megjelenését, hanem arról, hogy a nyelvi struktúra a munka alapszerkezetébe illeszkedik. Mindez pedig azzal egyértelmű, hogy nem biológiai, fiziológiai vagy pszicho-

¹ Engels: A természet dialektikája; MEM 20, Kossuth, Budapest 1963, 451.

lógiai realitás, nem valamiféle másra visszavezethető vagy önmagában értelmezhető objektum, hanem egyfajta tevékenység, mégpedig a munkából kinövő s a munka szerkezeti elemeként kibontakozó tevékenységforma.

Az a nézet, hogy a nyelv lényegének magyarázatában a tevékenység kategóriája a perdöntő, különböző filozófiai és nyelvészeti irányzatokban többször megfogalmazódott. Külön említést érdemel Humboldt, illetve az analitikus nyelvfilozófiának az az ága, amely a beszédaktusok elemzésére helyezi a hangsúlyt. Arra azonban, hogy a nyelv tevékenységként való értelmezése az anyagi-gyakorlati tevékenységek és a nyelv szerkezetének összetetését követeli meg, csak elszórt utalások vannak. A legutóbbi időkig kialakzatlanok maradtak Marxnak azok a megjegyzései, amelyek a társadalmi praxis olyan fontos kategóriáit, mint pl. a tulajdon, többek közt épp a nyelv oldaláról világítják meg.² Lukács György érdeme, hogy egyes idevágó marxi megállapításokra ráirányította a figyelmet,³ s hogy explicite is megfogalmazta: a mindennapi nyelv dinamikusszerkezetében az emberi gyakorlat legáltalánosabb sajátosságai fejeződnek ki.⁴

Mindezek után az a döntő kérdés, hogy a nyelvnek a munkára való strukturális (tehát nemcsak genetikus) visszavezetése mennyiben befolyásolja, és befolyásolja-e egyáltalán a nyelv formális reprezentációját. Hogyan értékelhetők, elegendőnek bizonyulnak-e azok a formális modellek, amelyek a korábban említett második alternatíva jegyében születtek? Hogyan oldható meg a munka és a praxis kategóriája segítségével az emberi nyelv jellemzésének feladata?

Hogy e kérdések immár feltehetőek, az többek közt a szemiotika terén legutóbb végbement fejlődésnek, mindenekelőtt a szemiotika és a marxizmus találkozásának köszönhető. Azok közül, akik e kérdésfeltevések irányában utat törtek, Umberto Eco-t és Ferruccio Rossi-Landit említhetjük. Eco-t a szemiotika belső nehézségei, melyek a jel meghatározásának a kérdésében is jelentkeznek, arra készítették, hogy a jelek és jelrendszerek vizsgálatáról a jel-produkció társadalmi folyamatának vizsgálatára térjen át, s a kód szemiotikáját a közlemény (message) szemiotikájával egé-

szítse ki.⁵ A társadalmi praxisból kiinduló nyelvanalízis kidolgozottabb változata fűződik Rossi-Landi nevéhez, aki ilyen irányú kísérleteit „Linguistics and Economics”⁶ c. munkájában összegezte. Az általa felvázolt elmélet a marxista filozófia és nyelvészet oldaláról kevés figyelemben részesült,⁷ pedig a kísérlet sikeres vagy sikertelen voltának megállapítása egyaránt fontos tanulságokkal jár.

*

„Ha az ember saját munkájának terméke, akkor a munka a nyelv magyarázatának egyetlen dimenziója”⁸ — állapítja meg Rossi-Landi. Hogy a munka szerinte sem csupán genetikus magyarázóelv, az világosan kitetszik abból, ahogyan vizsgálódásai célját megfogalmazza: „... fő célunk nem az, hogy megmutassuk: minden jelrendszer a munka terméke, hanem az, hogy megvizsgáljuk egyfelől az anyagi termelés és gazdasági csere, másfelől a nyelvi termelés és csere közötti relációkat”⁹.

Az utóbbi megfogalmazásból ugyanakkor az is kiviláglik, hogy Rossi-Landi a munka kategóriája mellett egyúttal a termelés kategóriáját állítja a nyelvmagyarázat középpontjába. Az elemzése kiindulópontjával szolgáló hipotézis ennek megfelelően abban az állításban foglalható össze, hogy miként anyagi termelésről beszélünk, ékként beszélhetünk nyelvi termelésről is, s az anyagi és a nyelvi termelés között homológ viszony áll fenn.

A választott nézőpont egyik fontos velejárója, hogy átértékelődik a nem-verbális jelrendszerek és a nyelv egymáshoz viszonyított státusa. A szemiotika tudománya az utóbbi évtizedekben annak köszönhetette dinamizálását s jórészt létjogosultságát is, hogy felismerte az embert körülvevő tárgyi világ és a nem-verbális viselkedés kódoltságát, azt tehát, hogy a szemiózis a társadalom és az emberi élet egyik alapvető, magán a nyelven messze túlmutató dimenziója. A nem-verbális kódot azonban többnyire a nyelv prizmjában

⁵ U. Eco: „Trattato di semiotica generale”, Bompiani, Milánó 1975. Lásd Kelemen János: Umberto Eco: Általános szemiotikai traktátus; „Valóság”, 1976/7, 105–107.

⁶ F. Rossi-Landi: „Linguistics and Economics”, Mouton, Hága—Párizs 1975.

⁷ Eltekintve néhány Rossi-Landit követő olasz szerzőtől. Lásd A. Ponzio: „Produzione linguistica e ideologia sociale”, De Donato, Bari 1973.

⁸ Rossi-Landi, i. m. 48.

⁹ Uo. 15.

² Marx és Engels: A német ideológia; MEM 3, Kossuth, Budapest 1960, 215.

³ Lukács György: „Történelem és osztálytudat”, Magvető, Budapest 1971, 333.

⁴ Lukács György: „Az esztétikum sajátossága”, I, Akadémiai, Budapest 1969, 54.

keresztül szemlélte, aminek következtében az előbbieket továbbra is származékos, a nyelvtől függő és a nyelvnek alárendelt rendszereknek számítottak. A nyelv évszázadok óta meglevő privilegizálásában, amelyre a strukturalizmus „panlingvisztikai” szemléleté adja a legújabb példát, Rossi-Landi az uralkodó osztályok meggyökeresedett ideológiájának megnyilvánulását, a fizikai és a szellemi munka ellentétének tükröződését látja. A panlingvisztikai szemlélettel szemben azt hangsúlyozza, hogy a nyelv nem „a saját számlájára” létezik, következésképpen a nem-verbális jelrendszerek nem vezethetők le belőle. Hogy a nyelv a munka terméke, az többek közt éppen a nem-verbális rendszerek nyelvhez képesti autonómiáját jelenti. Minden jel emberi munka terméke: *artefactum*, s minden *artefactum*nak van jelszerű aspektusa. A szó egészen pontos, és csöppet sem metaforikus értelmében beszélhetünk a „dolgok nyelvéről”, ahogyan a „Német ideológia”-ban Marx sem metaforikusan beszélt „a valóságos élet nyelvéről”.¹⁰ Amire Marx utalt, az nem más, mint „a tudatot megelőző objektív jelentések” területe, „amelyeket az emberek termelési műveleteik során tudattalanul kommunikálnak egymással”.¹¹ A munka és a termelés egész rendszere ebben az értelemben nem-verbális jelrendszerek szövevénye: a termelés és a nyelv homológiáján a termelési rendszer *mint* jelrendszer és a nyelv közötti homológia értendő.

Mivel a termelés egésze — s így minden, ami társadalmi — elengedhetetlenül rendelkezik szimbolikus dimenzióval, az általános társadalomtudomány nem lehet meg az általános szemiotika nélkül. Az általános szemiotika határainak ilyen értelmű kiterjesztése azonban nem jelenti a nyelv idealista hiposztazációját, hiszen egyúttal megfordult a nyelvészet és a szemiotika közötti viszony: a nyelvészet *ténylegesen* a szemiotika (éspedig, mint látni fogjuk, a gazdaságként értelmezett szemiotika) részévé válik; a szemiotika immár nem a nyelvészet kategóriáit vetíti a világra.

A nem-verbális rendszerekről a fentiek alapján azt mondhatjuk, hogy az anyagi tevékenységformák közvetlen elemei, illetve: *nem mások*, mint maguk a termelési struktúrák és folyamatok jelszerű, szimbolikus aspektusukban. A következő lépésben magára a nyelvre, a kizárólagosan kommunikációs és szimbolikus funkciójú *artefactumok* síkjára kell áttérni. Az áttérés lehetőségét nyilvánvalóan az alapozza meg,

¹⁰ Marx és Engels: „A német ideológia”, 24.

¹¹ Rossi-Landi, i. m. 23.

hogy már az anyagi munkafolyamatok és produktumaik is szimbolikusan strukturaláltak. Rossi-Landi ezen a ponton úgy jár el, hogy a munka, a termelés és a társadalmi reprodukció leírására alkalmazott modelleket a nyelvre alkalmazza, ami lényegében azzal egyértelmű, hogy olyan nyelvészeti-nyelvelméleti kategóriákat dolgoz ki, amelyek a munka- és termelési folyamatok kategóriáinak feleltethetők meg. Mindez persze még sok mindent jelenthet, hiszen a munka és a termelés éppúgy magában foglal általános antropológiai, mint tisztán technikai, szociológiai vagy politikai gazdaságtani elemeket, hogy a fiziológiai és a pszichológiai aspektusokról ne is beszéljünk. Rossi-Landi eredetileg legáltalánosabb antropológiai értelműben használja e kategóriákat, de konkrét elemzése során a politikai gazdaságtani oldal kerül előtérbe. Programjának megvalósítása végül is azzal az eredménnyel jár, hogy az anyagi és a nyelvi termelés homológiája a termelés *gazdasági szerkezete* és a *nyelv* közötti homológiaként jelenik meg: a nyelv magyarázatában a politikai gazdaságtan fogalmi apparátusa válik dominálóvá.

A magyarázat általános sémája szerint a beszélő „nyelvi munkás”, akinek tevékenysége „a nyelvi munkaerő fogyasztása”. Maga a nyelv, mint rendkívül bonyolult emberi és társadalmi képződmény, „nyelvi nyersanyagokból”, „nyelvi eszközökből és szerszámokból”, valamint „nyelvi pénzből” áll „nyelvi vagyont”, más szóval „állandó tőkét” alkot, amely a nyelvi munkás számára közvetlenül hozzáférhető. Az állandó tőkének ezek az elemei természetesen úgy jelennek meg, mint előzetesen megtermelt javak. A beszédtevékenységben termelési modellek és használati utasítások (programok) bonyolult játékvál kell számolnunk: a beszélő bizonyos modellek alapján tokeneket reprodukál, és bizonyos programok szerint tokeneket alkalmaz. A programokat és modelleket szintén készen veszi át, így a kreativitásra minimális lehetősége van. Persze, éppen a munka, a munkatermék és a használat viszonyában rejlő dialektika ad magyarázatot az egyes nyelvi munkás egyéni hozzájárulására is: arra, amit általában a kreativitás megnyilvánulásának tartanak (pl. Chomsky). Egyébként ugyanez a dialektika ad számot a különböző nyelvelméletek alapját képező szemléletmódokról. A beszélő azért tekint többnyire természetesnek, naturalisnak a nyelvi produktumokat, mert nincs tudatában annak, hogy előzetes munka termékeit alkalmazza. Ez a szemlélet a fiziokrata típusú nyelvkoncepciók alapja. A spontán közvetlenség szintjén legföljebb addig lehet eljutni, hogy a nyelvi tőkét és a beszé-

det a kereskedelem mintájára fogjuk fel: ezt merkantilista nyevkonceptciónak nevezhetjük (Rossi-Landi Ryle munkásságában lát erre példát). Ha innen tovább akarunk lépni, akkor a munkaérték-elméletet kell a nyelvre alkalmaznunk.¹²

A „nyelvi munka” fogalmának kidolgozásakor Rossi-Landi szükségesnek tartja mindazoknak a disztinkcióknak az átvételét, amelyek a munka különböző szempontú elemzéseinek az eredményei. Először is megkülönbözteti a munkafolyamat konstitutív elemeit. Másodsorú különbséget tesz a munka különböző szintjei: az artefactumot megelőző és az artefactumot követő munka, vagyis a modelleket realizáló produktív munka és a programokat végrehajtó használat között. Harmadszor a használati értéket termelő konkrét munkafolyamatok különbségeit veszi tekintetbe, hogy végül rátérjen a differenciálatlan munka elemzésére, amely közvetlenül a konkrét (differenciált) munkával áll szemben, de közvetve az első két felosztás során nyert fogalmakkal is opozíciót alkot.

A „nyelvi munka” e négy dimenzió szerint elemezhető, s magában foglalja a nekik megfelelő értékaspektusokat. A differenciálatlan munka szintjén jelentkező érték nem más, mint az artefactum helye, pozíciója az összes artefactum rendszerében. Az érték nem a cseréből származik, hanem a csere megy végbe az értéknek megfelelően. A csereérték származékos az „érték-mint-pozíció” kategóriájához képest.

Az utóbbi állítás fontos szerepet játszik annak alátámasztásában, hogy a nyelvészeti kategóriák visszavezethetők a gazdasági kategóriákra. Ez főleg akkor mutatkozik meg, amikor Rossi-Landi a társadalmi reprodukció általános sémáját, a termelés — csere — fogyasztás hármasságát tárgyalja. Ismeretes, hogy az érték különböző típusait Marx az áru elemzéséből vezeti le, s a termelés — csere — fogyasztás mechanizmusának elemzésekor is a par excellence áru-termelő társadalmat, a kapitalizmust veszi alapul. Az ebből adódó nehézségeket Rossi-Landi is látja. „Nem tételezhetjük fel, hogy a primitív társadalmakban létezik merkantil csere... Nem minden termék áru, még akkor sem, amikor nem a termelő, hanem más személy fogyasztja el. Ha mármost a differenciálatlan és differenciált munka megkülönböztetése csak a teljesen kifejtett árukra volna alkalmazható, akkor megengedhetetlen lenne, hogy bármilyen más terméknek értéket (érték-mint-pozíció) tulajdonítsunk. Nem állíthatnánk, hogy a nem-verbális és verbális jelrendsze-

rek... a használati érték és a csereérték dialektikájával elemezhetők. Egyik alapvető hipotézisünk megdőlné.”¹³ Az ilyen típusú ellenvetéseket csak a csere fogalmának kitágításával, a merkantil értelemben vett és az általában vett csere megkülönböztetésével lehet elhárítani. Ez az eljárás természetesen nem jogtalan: mind a marxi elmélet, mind a modern kulturális antropológia ad hozzá elméleti és empirikus alapot. Csakhogy itt szükség van még egy lépésre. Fel kell tételezni, hogy már az általában vett csere szintjén, az árutermelésen kívül és az árutermelést megelőzően is megjelenik a használati érték és az érték opozíciója, hogy tehát a nem-merkantil javak is rendelkeznek csereértékkel, illetve értékkel. (A csereérték a feltételezés szerint az „érték-mint-pozíció” megjelenési formája.) A konkrét munka által termelt használati érték és a differenciálatlan munkához kapcsolódó érték opozíciója ezek szerint általános érvényű, nem kötődik valamely történelmileg konkrét társadalmi-gazdasági alakulathoz.

A mondottakkal, úgy látszik, sikerül elérni, hogy a nyelv egészet átfogó magyarázó-elvek olyan kategóriákkal kerüljenek vonatkozásba, amelyek a valóság egy másik területét az általánosság hasonló fókán írják le. Ez biztosítja annak az elvnek az érvényesülését, melynek értelmében a különböző valóságsszférákat az elemzés ugyanazon szintjén kell összevetni. Bár a mondottak után is tisztázatlan marad jó néhány lehetséges ellenvetés, annyi bizonyos, hogy a nyelvi érték, ezen belül az „érték-mint-pozíció”, univerzális nyelvi kategória: nem abszurd tehát az a követelmény, hogy egy szélesebb keretben is érvényes értékfogalommal alapozzuk meg. Alapjában véve ti. itt is két választási lehetőség van: a nyelvi értéket vagy immanensen a nyelv sajátosságának tekintjük, vagy olyan jelenségnek, amely kategoriósan nyelven kívüli sajátosságokkal van összefüggésben. Az első feltevés magyarázatlanul hagyja a kommunikációs rendszer és a gazdasági rendszer, a nyelvi érték és a nem-nyelvi érték közötti analógiákat. A második feltevés esetén azonban meg kell birkóznunk azzal a nehézséggel, hogy amíg a gazdasági értékvonatkozások a maguk tisztaságában csak késői történelmi fejlődés eredményeiként jelennek meg, addig a nekik megfelelő nyelvi jelenségek történelmileg is univerzálisak. Rossi-Landi főntebbi elemzésének az a racionális motívuma, hogy e nehézség feloldására irányul.

Ha a nyelvi érték lényeges vonatkozásai valóban visszavezethetők egy nem-nyelvi

¹² Uo. 48—49.

¹³ Uo. 66.

értékkategória meghatározott aspektusaira, ha tehát a nyelvi érték valóban a használati érték, az „érték-mint-pozíció” és a csereérték terminusaiban elemezhető, akkor a jelentés problémáját is szélesebb kategoriális keretben lehet elhelyezni. Rossi-Landi ezt igyekszik kiaknázni, amikor a szó- és mondatjelentés kérdéseit tárgyalja. Ha az egyes szavak szintjét vesszük szemügyre, akkor a signans és signatum egységében, amely a nyelvi munka terméke, már felismerhető a használati érték és csereérték dialektikája. Arra, hogy Rossi-Landi szerint e dialektikának milyen szintjei és megnyilvánulási formái vannak, főlegesen itt kitérnünk. Hadd említsük azonban, hogy ezen a ponton nyílik alkalom különböző nyelvfilozófiai és jelentéseméleti hagyományok egyesítésére. Az az eljárás, amely a jelentést a használati érték és az érték felől közelíti meg, Marx mellett sokban támaszkodhat a jelentés használatelméletére, s általában az analitikus nyelvfilozófusok technikáira.

Rossi-Landi a munka és a nyelvi munka elemei, valamint a munka és a nyelvi munka termékei között is szoros megfelelést talál, s ezt egymásra épülő, egyre nagyobb komplexitású síkokon követi nyomon. Az anyagi tárgyak és eszközök világában is megtalálhatók a legkisebb jelentésmegkülönböztető egységek, amelyek a fonémákkal párhuzamosak, s Rossi-Landitól a „matteréma” nevet kapják. A legkisebb önálló jelentéssel rendelkező egységek síkján Rossi-Landi az ún. „objektémákat” és a „monémákat”, ezt követően az alkatrészeket és a szavakat, az egyszerű szerszámokat („materiális mondatok”) és az egyszerű mondatokat, az összetett szerszámokat és az összetett mondatokat, az egyszerű gépeket („materiális szillogizmusok”) és a szillogizmusokat (szillogisztikusan összekapcsolt mondatokat), az önellátó gépeket és pl. az előadásvagy könyv-szövegeket állítja párhuzamba, de az automaták és a posztlingvisztikai szubkódok (enciklopédiák), az egyedi technikai prototípusok és az „eredeti” irodalom megfélemlítése is ebbe a sorba tartozik. A sort végül — a termelés globális szintjén — egy termelési egység összes tárgyi és verbális jelrendszerének párhuzamba állítása zárja le. Mindez igen erőltetettnek látszik: kérdéses, hogy a nyelv és a termelés homológiáját éppen ezeken a síkokon kell-e keresni. Igaz, hogy a munka és a következtetés szerkezetének strukturális hasonlóságát illetően Rossi-Landi hivatkozhat Hegelre és Leninre, s az is kétségtelen, hogy az előbbi párhuzamok mögött ismét találunk racionális gondolati elemet. Az az elképzelés ölt bennük testet, hogy az értelmadástól elválaszthatatlan a világ artiku-

lálása-tagolása. A tárgyak funkciója és ennek megfelelő értelme több artikulációs síkon bontakozik ki, s valószínű, hogy a nyelvi és az anyagi-tárgyi artikulációnak strukturálisan hasonló alapelvei vannak. De inkább ezeknek az alapelveknek a rekonstruálása, s nem maguknak a nyelvi és tárgyi képződményeknek a párhuzamba állítása szolgál valódi magyarázó-elvvel.

A nyelv és termelés közti homológia itt vázolt dimenziójának kifejtésével Rossi-Landi tulajdonképpen a nyelv kettős artikuláltságának tételét veti el, s az artikulációs síkok pluralitását kívánja bizonyítani. A főtebb párhuzamba állított szintek között öt olyan szintet talál, amely minőségi ugrást tételez fel (matterémák és fonémák, objektémák és monémák, szerszámok és mondatok, gépek és szillogizmusok, automaták és programhordozó kódok). Mivel itt négy minőségi átmenettel van dolgunk, négy alapvető artikulációs síkkal kell számolnunk. Mindebből logikusan következnek a langue/parole saussure-i fogalom-párjának kritikája. A langue/parole disztinkciója, valamint a kettős artikuláció elve összefüggő elméletet alkot, melynek értelmében a kettősen artikulált langue elemei (fonémák és monémák) alkotják a beszélő rendelkezésére álló nyelvi készletet, míg a parole teljesen a szabad tevékenység körébe esik. Az artikulációk pluralitásából ezzel szemben az következik, hogy a monémáknál magasabb egységek, pl. a mondatok és szövegek is a készletek körébe tartoznak: nincs abszolút értelemben szabad beszédtevékenység. (Ha a langue és parole között egyáltalán különbséget lehet tenni, akkor az utóbbit is társadalminak, kollektívnek, a langue valamely szektorának kell tekinteni. Innen a „kollektív beszéd”, „kollektív parole” fogalma.¹⁴ Rossi-Landi itt csak részben mond újat, hiszen az utóbbi évtizedekben elfogadottá vált, hogy a parole-elemek sem kódolatlanok, s ezért pl. a parole lingvisztikája is lehetséges (Ecónál ennek felel meg a „közlemény szemiotikája”). Az artikulációs síkok Rossi-Landi-féle kiterjesztése és a parole kódoltságának elismerése (ami tulajdonképpen a langue kiterjesztésével egyértelmű) ismét felveti a kreativitás problémáját, amelynek megoldása a mondottak fényében alapvető nehézséget jelent.

A „langue” és a „nyelvi készlet” fogalmához könnyen asszociálható a „tőke” fogalma, amelyen a termelés objektív feltételeinek összességét: nyersanyagok, gépek

¹⁴ Rossi-Landi: „Significato, comunicazione e parole comune”, Marsilio, Pádua 1961, 105 — 133.

és szerszámok stb. „készleteit” értjük. Rossi-Landi ezen a ponton vezeti be a „nyelvi tőke” fogalmát, ezen belül az „állandó nyelvi tőke” és a „változó nyelvi tőke” közti megkülönböztetést, amely többek közt a langue/párole disztinkciót is hivatott helyettesíteni. A langue, mint előző nyelvi munka termékeként létező nyelvi nyersanyagok, eszközök és szerszámok összessége: állandó tőke. A változó tőke pedig nem más, mint a „nyelvi munkaerő” (amelyen a nyelv használatának képessége értendő). Ebből a meglehetősen túlfeszített analógiából első pillantásra egy mozzanat érdemel figyelmet: a szóban forgó fogalmi apparátus kizár minden mentalizmust, kizárja a nyelvi és „nem-nyelvi” mozzanatok (nyelv és gondolkodás, nyelv és érzelmek) merev elkülönítését. Az a nyersanyag, amelyet a nyelvi munka feldolgoz, szintén előzetes *nyelvi* munka terméke, így a gondolatok és érzelmek is ez alá a kategória alá esnek. Ebben a fogalmi keretben talál helyet a „nyelvi pénz” fogalma is, amely bizarr metaforának hangzik, de amely a nyelv leírásában tulajdonképpen évszázadok óta használatos.

A nyelv társadalmiságának e kategóriákkal történő körülírásakor Rossi-Landi tartózkodik attól, hogy „a nyelv és a társadalom viszonyáról” beszéljen. Az ilyen kérdésfeltevések szerinte már eleve a nyelv és a társadalom elkülönítését feltételezik, holott a nyelv magának a társadalomnak egyik szektora, miközben a társadalom minden más részrendszere, többek közt épp a gazdasági szféra: egyben jelrendszer, s mint ilyen, a szemiotika hatáskörébe tartozik. Amikor az elemzés a nyelvet a társadalom sajátos szektoraként közelíti meg, akkor merülnek fel a nyelvi tulajdon, a nyelvi elnyomás és kizsákmányolás, illetve a nyelvi elidegenedés kérdései. A nyelvben is van magántulajdon, s bár a „privát nyelv” klasszikus elmélete mögött épp a burzsoá magántulajdonosi szemlélet fedezhető fel, ez nem azt jelenti, hogy a nyelv privát természetű. A nyelv minden vonatkozásban publikus természetű társadalmi jelenség. Ezeket a pontokon lehet legtermészetesebben Marxra hivatkozni, aki a nyelvet és a tulajdont épp abból a szempontból hasonlítja össze, hogy egyik sem lehet egyetlen elszigetelt ember sajátja: „Egy elszigetelt egyénnek ugyanúgy nem lehetne földtulajdona, mint ahogy nem tudna beszélni.”¹⁵ Persze, az ehhez hasonló helyeken Marx nem a nyelvi magántulajdonról, hanem az

emberi viszonyok, ezen belül a nyelv alapvetően társadalmi és publikus természetéről beszél. A nyelvi kizsákmányolás és a nyelvi elidegenedés tényeit Marx mindenestre jelezte, s e tények arra utalnak, hogy a társadalmiság nemcsak általában jellemző a nyelvre, hanem abban az értelemben is, hogy egy adott társadalmi-gazdasági alakulat viszonyai szintén behatolnak a nyelvi struktúrába, a kód formális felépítésébe.

*

Itt válik világossá az a módszertani probléma, amely épp a Rossi-Landi-féle vállalkozások esetében lesz perdöntő. Hogy a nyelv a társadalom szektora, hogy ugyanakkor a társadalom minden más szektora szimbolikus-nyelvi természetű, s hogy ennek következtében a társadalom és a nyelv átfogó leírása csak együttesen lehetséges: mindez immár vitathatatlan. Gondosan szét kell azonban választani, hogy mik lehetnek az általános társadalom- és nyelv-elmélet univerzális kategóriái, s hogy milyen fogalmakkal írhatók le a történelmileg konkrét társadalmi viszonyok és nyelvi struktúrák összefüggései (ez utóbbi pl. a szociolingvisztika tárgyköre lenne). A nyelv adott állapotában, amelyet a beszélő elsajátít, e kétféle meghatározottság összefonódik: e mozzanatok egyetlen kód különféle mozzanatait alkotják, amelyek együttesen működnek. A nyelv „természetének”, „lényegének” megvilágítására törő nyelv-elméletnek a kód alaprétégét és a társadalmiság alapszerkezetét kell összefüggésbe hoznia, hogy aztán megmutathassa: a társadalmilag-történelmileg specifikusabb rétegek, illetve alkódok miként kapcsolódnak ehhez az alaphoz, s a nyelv adott állapotában miként szerveződnek funkcionális egésszé. Bár a nyelv működésében e rétegek szétválaszthatatlanok, s a mindenkorai beszélők tudatát épp az elsajátított vagy manipulative rájuk kényszerített specifikus alkódok szövevénye határozza meg, a nyelv nem feltételez más, mint magát az általában vett társadalmiságot. A nyelv-magyarázatnak ezen a szintjén pedig csak a munka kategóriája alkalmazható. Azért csak a munka kategóriája, mert — mint Lukács hangsúlyozza — egyedül ez a kategória képviseli a társadalom és a többi létszféra közötti ontológiai átmenetet, s alkotja minden tisztán társadalmi kategória genetikuss kiindulópontját és strukturális modelljét.¹⁶ A nyelvet mint olyat nem

¹⁵ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai; MÉM 46/1, Kossuth, Budapest 1972, 365.

¹⁶ Lukács György: „A társadalmi lét ontológiájáról”, II, Magvető, Budapest 1976, 55 — 101.

hozhatjuk közvetlen összefüggésbe a munkánál specifikusabb érvényű társadalmi kategóriával, s ha mégis ezt tesszük, akkor fennáll az a veszély, hogy egy univerzális emberi jelenséget történelmileg korlátozott jelenségekkel magyarázunk. A politikai gazdaságtan és a nyelvészet közvetlen összekapcsolása is ezt a veszélyt hordja magában.

A politikai gazdaságtan és a ma szemiotikainak nevezhető fogalmi apparátus közelítésében Marx éppen ezért igen differenciált módszert alkalmaz. Egyrészt sohasem mulasztja el, hogy az áruk és jelek világának közös vonásait megmutassa: idevonatkozó, látszólag elszórt megjegyzései valójában szisztematikus elméleti háttérre engednek következtetni. Amikor pl. arról beszél, hogy az áru „kettős létezésre tesz szert”, vagyis „természeti létezése mellett egy . . . gazdaságira”, akkor világosan leszögezi, hogy gazdasági létezésében „az áru pusztja jel, betű egy termelési viszonyra, pusztja jele a saját értékének”.¹⁷ Ez azt jelenti, hogy az áru jelként is létezik, jelként való létezése is valóságos létezés, s amennyiben jel, osztozik a jelek sajátosságaiiban. Jelként való létezése ellentmondásban van természeti létezésével, ami többek közt a szubsztancia és a forma ellentmondásában nyilatkozik meg. Az áru, *mint* jel, nem szubsztancia, s ez arra az általánosításra nyújt alkalmat, amelyet a modern szemiotika csak Saussure óta fogad el: arra nevezetesen, hogy a jel — bár mindig rendelkezik valamilyen természeti létezéssel, vagyis mindig valamilyen fizikai szubsztanciában realizálódik — alapjában véve nem szubsztancia, hanem forma. Ha pl. a pénzt „magában a forgalom aktusában”, tehát jelként való működésében tekintjük, akkor „anyaga, arany vagy ezüst, közömbös”.¹⁸ „A pénz az érmében csupán *jel* és közömbös az anyagával szemben.”¹⁹ Rossi-Landi kétségtelen érdeme, hogy olyan marxista nyelvelméleti alapvetésre tett kísérletet, amely először veszi komolyan, s fejlesztői szisztematikusán tovább Marx elemzéseinek ezt az oldalát. Másrészt azonban Marx arra a pontra is rámutatott, amelyen túl a gazdasági és nyelvi kategóriák közelítése hamis analogizálássá válik: „A pénzt a nyelvvel összehasonlítani nem kevésbé hamis. Az eszmék nem úgy változnak át a nyelvvé, hogy sajátosságuk feloldódik és

társadalmi jellegük mellettük létezik a nyelvben, ahogy az áruk az áruk mellett. Az eszmék nem léteznek a nyelvtől elválasztva. Olyan eszmék, amelyeket anyanyelvükről előbb valamely idegen nyelvre kell fordítani ahhoz, hogy forgalomba kerüljenek, hogy kicserélhetőkké váljanak, már inkább kínálnak analógiát; de akkor az analógia nem a nyelvben, hanem idegen voltukban rejlik.”²⁰ A pénz nem nyelv s a nyelv nem pénz; Marx itt a köztük levő különbség egyik oldalára utal: arra, hogy más típusú viszony áll fenn pl. az áruk és az árak, valamint a gondolkodás és a nyelv között. Anélkül, hogy akárcsak ennek az egy megjegyzésnek további vonatkozásait elemeznénk, arra a szinte olcsóan triviális problémára kell utalnunk, hogy amennyiben a nyelv: tőke, s amennyiben a nyelv: pénz, vagy legalábbis egyes vonatkozásaiban: „nyelvi pénz”, annyiban felmerül a kérdés, vajon hogyan tudhattak az emberek a történelem legnagyobb részét kitevő korszakokban beszélni.

Láttuk, Rossi-Landi figyelmét nem kerül el az ilyen jellegű ellenvetések. Az előbbieken során vázolt módszertani problémát mégsem tisztázza világosan, így összemérhetőnek azok a szintek, amelyeken a különböző típusú realitások genetikusan és strukturálisan levezethetők egymásból.

Vajon teljesen kudarcra van-e ítélve az a kísérlet, amely a nyelvészeti kategóriákat gazdasági kategóriákra vezeti vissza? A válasz természetesen attól függ, hogy talá-lunk-e olyan elemzési szintet, amely ilyesféle redukcióra feljogosít. Ha kérdéseinket nem úgy tesszük fel, hogy a nyelv mennyiben pénz vagy tőke, hanem úgy, hogy az áru-termelés vagy a tőkés társadalom struktúrái hogyan befolyásolják a nyelvet és a nyelvi tudatot, akkor nyilván találunk ilyen szintet, s ez a specifikus alkódok szintje lesz. Ekkor persze már nem redukcióról, s nem a termelés és a nyelv általánosan vett homológiájáról, hanem az alkódok szintjén megvalósuló sajátos összefüggésről van szó. Mindenesetre, annak feltárása, hogy egyáltalán miként lehetségesek a konkrét társadalmi struktúráktól és életformáktól függő alkódok, szintén hozzátartozik a nyelv általános magyarázatához. És a kérdésfeltevés ilyen átalakításával Rossi-Landi kísérletét nemcsak érdemes, de kell is folytatni.

¹⁷ Marx: „A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai”, 61.

¹⁸ Uo. 122.

¹⁹ Uo. 134.

²⁰ Uo. 79.

CARLO M. CIPOLLA: AZ IPARI FORRADALOM ELŐTT. EURÓPAI TÁRSADALOM ÉS GAZDASÁG 1000 ÉS 1700 KÖZÖTT*

ORTHMAYR IMRE

Cipolla könyve arról a 700 évről kíván tömör, de konkrét adatokban mégis gazdag áttekintést adni, amelynek során Európa gazdasági életében mindazok a változások lezajlottak, amelyek lehetővé tették az ipari forradalom bekövetkezését. Szerves folytatása ez a munka a szerző azon törekvéseinek, amelyeket először a Fontana kiadónál megjelent és nevét is attól nyerő „The Fontana Economic History of Europe” c. sorozat szerkesztésével valósított meg. A hat kötetből álló sorozatban is az európai gazdaságtörténet korszerű szintézisének megteremtése volt Cipolla célja, amely a középkortól napjainkig követi nyomon a modern ipari társadalmak kialakulásának folyamatát. A két jól sikerült gazdaságtörténeti munka hasonló koncepció alapján, de eltérő kivitelezésben készült. Míg a Fontana-sorozatot óriási szerzői gárda tanulmányaiból állította össze Cipolla, addig új könyvében egymaga vállalkozott a sorozat első két kötetében tárgyalt időszak összefoglalására. Ez a könyv azonban nemcsak egy korszaknak, de egy történettudományi irányzat eredményeinek is áttekintése. Képet ad arról a színvonalról, amelyen a mennyiségi történetírás napjainkban áll, mind a tárgyalt korszakról összegyűjtött adatok, mind az adatkezelés módszere tekintetében. A korszak bemutatásához felhasznált 70 statisztikai táblázat és diagram jól reprezentálja ezt a színvonalat, a 25 oldalas bibliográfia és a szövegben sűrűn előforduló hivatkozások pedig az általa preferált szakirodalomban nyújtanak eligazítást.

A mennyiségi történetírást tulajdonképpen nem is a statisztikai adatok használata jellemzi a legjobban, hanem az ennek alapjául szolgáló felismerés, hogy a gazdasági és társadalmi átalakulások megragadására a történetírás hagyományos leíró eszközei csak korlátozottan alkalmazhatóak. Cipolla a saját könyvében belüli egyik stílusváltáskor hívja fel a figyelmet a kétféle feldolgozási mód egzakttságában mutatkozó óriási különbségre. Először megállapítja, hogy az ezredfordulón „rendkívül kezdetleges” állapotban levő mezőgazdasági termelés a

XVI. század végére már „sokkal magasabb” szintre fejlődött, de a mai mértékek szerint még ekkor is „végtelenül alacsonyak” voltak a terméseredmények. Ezután pedig így folytatja: „Mindez érdekes, de rendkívül pontatlan. Az olyan melléknevek, mint *alacsony, szűkös, korlátozott* a ködhöz hasonlítanak: túl sokat bíznak a képzeletre. Próbáljunk meg kiemelkedni a homályból néhány diagram segítségével...” (119.) A mennyiségi gazdaságtörténet-írást bizonyos fokig már a vizsgálat tárgyának megválasztásában is a nagyobb összefüggések és átalakulások megragadásának alapjául szolgáló szilárd tényanyagok keresése jellemzi. Hogy a történetírásban ez még nem a bevett gyakorlat, azt Cipolla következő megállapítása sejteti: „A középkori és a reneszánsz Európa nemzetközi kereskedelmével foglalkozó tanulmányok száma minden képeletet felülmúl, de ezek szinte kizárólag a kereskedelmi technikákra és az egyes cégek viselkedésére és sorsára koncentrálnak. A statisztika elnevezésre méltó anyag hiánya állandósította bizonyos makrogazdasági kapcsolatok iránti érdeklődés hiányát.” (59–60.)

A mennyiségi adatokra alapozott gazdaságtörténet-írás természetesen nem hordja magában a helyes gazdaságtörténeti összefüggések felismerésének és a leírt folyamatok megfelelő magyarázatának biztosítékát. Sőt a mennyiségi mutatók használata még a tények egzakt leírására vonatkozóan sem jelent garanciát. Az elhibázott elméleti előfeltevések ugyanis nemcsak az adatokból levont következtetésekben, de a statisztikai táblázatok összeállításában és az adatok kezelésében is torzításokhoz vezetnek. Jó példát hoz erre Cipolla, amikor Slicher van Bath és J. Z. Titow két olyan táblázatát hasonlítja össze, amelyek egyaránt az angol búzatermelés átlagos terméshozamának 1200 és 1350 közötti alakulását adják meg, de lényegesen eltérő mennyiségekben. Cipolla a hiba forrását nem az adatgyűjtés technikájában, nem is az alapul választott minta nagyságában, hanem a táblázatba foglalt általánosítás jogosulatlanságában látja. Elhibázottnak találja a terméseredmények *országos* átlagának megadását egy olyan korra vonatkozóan, amelyben a mezőgazdasági termelés valóságos egységeinek csupán az egymástól lényegesen eltérő termelékenységű majorságok, illetve tartományok tekinthetők.

* Carlo M. Cipolla: „Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000—1700.” Methuen & Co., London 1976, 326 o.

Cipolla könyve két azonos terjedelmű részből áll: az első a „Statikus közelítés”, a második az „Egy dinamikus leírás felé” címet viseli. Az első rész elvont gazdasági alapkategóriáknak a középkori és reneszánsz Európára való konkretizálásával mutatja be a korszak legfontosabb gazdasági összefüggéseit; a második rész változásában írja le Európát: néha különböző szektorokra lebontva, néha összegazdasági méretekben, a fejlődés fő tendenciáit és fordulópontjait emeli ki.

A „Statikus közelítés”-ben Cipolla az egész korszak gazdasági életének jellemzése során a gazdaság különböző szféráinak az *ipari társadalmaktól eltérő* jegyeire helyezi a hangsúlyt. Ezért is nevezi az első részben vizsgálatának tárgyát következetesen preindusztriális Európának. Dokumentumai azonban túlnyomórészt Itáliából és az itáliai városokból származnak és gyakran írnak le jellegzetesen várospecifikus jelenségeket (pl.: orvosok, ügyvédek, lelencék, prostituáltak száma). Ezt a munka alapkonceptiója, Cipolla szülőhazája és eddigi kutatási témái egyaránt érthetővé teszik. Azok a megállapításai viszont már egyértelműen visszavetítésnek tekinthetők, amelyekben a korabeli Európa *egészét* a piacgazdaság terminológiájával írja le. A könyvnek ez az első része három fejezetből áll: az első a kereslet helyét határozza meg a gazdaság egészen belül és bemutatja különböző típusait; a második a *termelést tényezőire* bontva elemzi; a harmadik pedig a *termelés egészének* néhány vonását és a termelékenység kérdését érinti futólag.

A tárgyalási sorrend ebben az esetben fontossági sorrendet is jelent: a gazdasági összefolyamatban Cipolla szerint a *kereslet* (demand) mérete és szerkezete a *meghatározó elem*. „A kereslet szerkezete befolyásolja az árszerkezetet, amely viszont meghatározza a termelés szerkezetét.” (75.) A gazdasági átalakulásokat leíró második részben ezáltal a kereslet nagyon fontos magyarázó elvvé válik. Így pl. ezt tekinti Cipolla a XVI. századi gazdasági fellendülés és az árforradalom egyik legfontosabb kiváltó tényezőjének: „Addig, amíg a kínálat rugalmas volt, a növekvő kereslet megnövekedett termelést eredményezett, de amint szűk keresztmetszet jelentkezett a termelő apparátusban — különösen a mezőgazdasági szektorban —, ami lefékezte a termelés növekedését, a kereslet növekedése az árak emelkedéséhez vezetett.” (211.) Hogy a kereslet szerkezetének és nagyságának alakulása mégsem az az egyetemes meghatározó tényező, aminek Cipolla sok esetben kezeli, az a spanyol fejlődésnél saját elemzéséből is kiderül: „Az arany és az ezüst nagy mennyiségű beáramlása

Amerikából és a hatékony kereslet állandó növekedése az ország gazdaságát fejlődésre ösztökélhette volna. De a XVI. századi Spanyolország klasszikus példával szolgálhat arra a tényre, hogy a kereslet, bár szükséges elem a fejlődés ösztönzésére, mégsem elegendő ahhoz.” (233.)

A kereslet szerkezetének konkrét elemzését Cipolla a különböző intézmények és társadalmi rétegek fogyasztási struktúráját bemutató adatsorokon végzi el. A kereslet tehát a fogyasztásban válik megfoghatóvá számára. A túlzott jelentőséggel felruházott kereslet így egy fogyasztáscentrikus gazdaságszemléletre enged következtetni. Ez a szemlélet nyilvánul meg abban is, hogy Cipolla a gazdasági egység fogalmát néha fogyasztási egységgel azonos értelemben használja. Ezt teszi akkor is, amikor a középkori egyház gazdasági egységként való kezelését a valóságnak meg nem felelő absztrakciónak tekinti. Szerinte ugyanis az egyházon belül több gazdasági egység létezett, amelyek határát az egyháziak különböző rétegeinek eltérő gazdagsága — tehát elosztási kritériumok —, és ennek alapján elkülönülő fogyasztási szerkezete mentén lehet megvonni.

A fogyasztást Marx is a termelés egyik fontos meghatározójának tekintette. A „Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatahoz”-ban a fogyasztás fő funkciói között a termelésre való törekvés kiváltása és a termelés célját képező tárgy eszmei megalkotása szerepel. Marx ennél azonban fontosabbnak tartotta a termelésnek a fogyasztásra gyakorolt hatását. „A termelés... termeli a fogyasztást, 1. azáltal, hogy megalkotja számára az anyagot; 2. azáltal, hogy meghatározza a fogyasztás módját; 3. azáltal, hogy az általa először tárgyként tételezett termékeket létrehozza mint szükségletet a fogyasztóban. Megteheríti ennél fogva a fogyasztás tárgyát, a fogyasztás módját, a fogyasztás törekvését.” (MEM 13, 159.) A termelés és a fogyasztás között közvetítő elosztás is a termelés függvénye: a termelés hozza létre az elosztásra kerülő javakat és a termelésben való részvétel meghatározott módja határozza meg az elosztásban való részesedés különös formáit. Marx tehát nem az elosztás, a kereslet, a fogyasztás meghatározó szerepét tagadta a „Bevezetés”-ben, csupán e szerep — Cipollánál is jelentkező — abszolutizálását bírálta: „Meghatározott termelés tehát meghatározott fogyasztást, elosztást, cserét határoz meg s *különböző mozzanatok egymáshoz való meghatározott viszonyát*. Persze a termelést, *egyoldalú formájában*, magát is meghatározzák a többi mozzanatok. Pl. amikor a piac, azaz a cserének a területe kitágul, akkor a ter-

melés terjedelemben nő és mélyebben tagozódik. Az elosztás megváltozásával változik a termelés; pl. a tőke koncentrációjával, a népességnek a város és falu közötti különböző elosztásával stb. Végül meghatározzák a termelést a fogyasztási szükségletek.” (MEM 13, 165—166.)

Az első részben Cipolla egy következetesen gazdaságcentrikus nézőpontból írja le a XI—XVII. századi Európát. A társadalmi élet részét képező folyamatokat és objektumokat ezért gazdasági tartalmuk alapján mutatja be. Tárgyalásában az oktatásra és nevelésre történő kiadások gazdasági kontextusba helyezve a beruházás meghatározott formájaként kezelendők; a csűrök, csatornák, malmok, ekék, hordók stb. pedig az állótóke különböző megjelenési formái voltak. Míg a lovak, marhák és juhek szintén állatótként alkottak a középkorban, addig a baromfik és a sertések a forgótőke kategóriájá alá tartoztak. A fogyasztáscentrikus szemlélet azonban a különböző kategóriák megállapításánál is érezteti hatását, így például akkor, amikor a tartós fogyasztási javaknak számító templomokat a termelés állóeszközeivel hozza közös nevezőre: „Ha valakinek meg kellene különböztetnie az állótoke különböző felhasználási formáit, megállapíthatná, hogy ezek között sűrűn előfordulnak a templomok és kolostorok. Egy olyan középnagyságú város a 15. században, mint a kb. 16 000 lakosú Pávia (Itália), több mint száz templommal rendelkezett és ez nem volt kivételes eset.” (105.)

Az egyes gazdasági kategóriák konkrét megjelenési formáinak a vizsgálata hozzásegíti Cipollát ahhoz, hogy a középkor gazdaságáról eddig kialakult képet néhány részletében árnyaltabbá tegye. Kérdésessé teszi annak a tételnek az általános érvényét, miszerint az állótoke csak az ipari forradalommal vált a termelés fontos elemévé. Ez az állítás ugyanis csak az iparra vonatkozóan áll, a mezőgazdaságban viszont az állótoke már a középkorban is jelentős szerepet játszott. Ezt támasztják alá a vízimalmok és szélmalomok számának a XI. századtól kezdődő megsokszorozódását jelző adatok. Így pl. a XI. század végén Angliában, a Trent és a Severn folyók vidékén már minden 50 családra jutott egy malom, 1350-ben pedig Pistoia körzetében minden 25-re. Az állótoke fontos formája volt az állatállomány is. Az ennek nagyságát érzelkető mutatók között szerepel William Petty XVIII. század végi becslése, amely szerint az angol mezőgazdasági terület 144 millió fontos értékének a negyedét tette ki az angliai állatállomány 36 millió fontra becsült összértéke. A forgótőke nagyobb jelentőségét pedig azzal magya-

rázza Cipolla, hogy az ingadozó terméseredmények és a drága és bizonytalan szállítás óriási készletek felhalmozását tették szükségessé; ennek megfelelően a termelés kiegyensúlyozottabbá válásával és az olcsó és megbízható kereskedelem megjelenésével vissza is esett a forgótőke aránya a tőke egészén belül.

A könyv második részében Cipolla arra a lehetetlennek tűnő feladatra vállalkozik, hogy 134 oldalon leírja a gazdaság különböző szféráiban 700 év alatt lejárott legfontosabb változásokat, anélkül, hogy elveszne a túl homályos általánosításokban. Itt döntő szerephez jutnak a jól megválasztott adatsorok, amelyek biztossá teszik a tárgyalásmód kapcsolatát a további operációk alapjául is felhasználható konkrétumokkal. Míg az első részben Cipolla azoknak a vonásoknak a hangsúlyozására törekedett, amelyek alapvetően megkülönböztették a korszakot az ipari társadalmaktól, addig az „Egy dinamikus leírás felé” c. részben a folytonosság bemutatását, vagyis azon elemek kiemelését tekinti feladatának, amelyek az ipari forradalom irányában történő átalakulásokban a legfontosabb szerepet játszották. A második rész első négy fejezete a „városi forradalmat”, a legfontosabb demográfiai, technológiai, kereskedelmi és pénzügyi változásokat tárgyalja, az utolsó három fejezet pedig az 1000 és 1700 közötti hárszázad gazdasági fejlődés legfontosabb irányvonalait és szakaszait.

A hét évszázados fejlődés megindulását a városi kommunák létrejötte jelezte. „A városok felemelkedése Európában a 11—12. században a Nyugat — és ami azt illeti az egész világ — történetében fordulópontot jelentett” — írja Cipolla a második rész első mondatában. A középkori Európa városai szerinte azon sajátos jegyeik révén tehetek szert ekkora jelentőségre, amelyek a korszak és a múlt más városias társadalmaitól alapvetően megkülönböztették. Az ősi Egyiptom, a klasszikus Görögország és Róma, vagy Kína és a Bizánci Birodalom városai ugyanis nem képeztek az egész társadalmon belül, az őket körülvevő mezőgazdasági környezettel szemben egy elkülönült, sajátos szövet. A földbirtokos nemesség a vidéket és a várost egyaránt uralta és így a kereskedők, az értelmiségiek és a mesteremberek, ha gazdagságra szert is tehettek, jelentős társadalmi pozícióra soha. Ezzel szemben Európában „a középkori város nem egy nagyobb szervezet egyik szerve volt, hanem önmagában volt szervezet, büszkén autonóm és a környező vidéktől világosan elkülönülő. Fizikailag a falak, az árok és a kapuk választották el a vidéktől. Jogilag egy másik világ volt. Ha valaki átlépte a város kapuit, egészen más törvé-

nyek megítélése alá került. . . A kulturális ellentét nem volt kevésbé erős, mint a gazdasági. A városban lakó kereskedők, értelmiségiek és mesteremberek nem ismerték el a mezőgazdasági világnak vagy kulturális értékeinek uralmát. Ellenkezőleg: saját kultúrát és értékrendszert alakítottak ki. Az európai városok felemelkedése a 11. és 13. század között nem regionális fejlődés függeléke volt. Sokkal inkább egy kulturális és társadalmi forradalmat fejezett ki, amely a városokban találta meg működési alapját.” (143.)

A földművelés technikájának VI–IX. századi kiemelkedő fontosságú átalakulásait követően, a városi fejlődés megindulásával párhuzamosan Európa páratlan nyitottságról tett tanúbizonyságot az ipari, a navigációs és a harcászati technikák átvételében és továbbfejlesztésében. A természet mind hatékonyabb uralásának a programját Cipolla már a szentek középkori kultuszában felfedezte. „A szentek nem pihentek meg a keleti szent emberek papi mozdulatlanságában, és az emberek arcátlanlanságának megbüntetésével mulattatták magukat, mint a görög istenek. Ellenkezőleg, mindig azon munkálkodtak, hogy legyőzzék a természet ellenséges erőit: legyőzték a betegségeket, lecsendesítették a viharos tengereket, megmentették a termést a viharoktól és a sáskáktól, felfogták a szakadékbba zuhanót, megfékeztek a tüzeket, felszínen tartották a fuldoklót és vezérelték a hajókat a veszélyben. A szentek azt tették, amiről a közemberek álmodtak: megbabolázták a természet erőit, és ezért korántsem kellett elkárhozniuk, hanem kellemesen éltek a Paradicsomban az Úr társaságában. A természet megszeldítése nem jelentett bűnt; csoda volt. A hit a csodákban az első lépés lehetővé tételük felé.” (173.)

Az új technikák alkalmazása az egész korszakot jellemezte. A XI–XIII. században a korábban szinte kizárólag gabonaőrésre használt vízimalmot kezdték felhasználni a textiliparban, a vaskohászatban, a fafeldolgozásban és a papírgyártásban is. A XII. század végén megjelent Európában a szélmalom is, perzsa eredetijétől lényegesen eltérő felépítésben. A XI. század közepén Flandriában bevezették a vertikális szövőszéket, a XII. században megjelent a hajófarra szerelt kormánylapát és a vízióra. A XIV. század újdonsága a mechanikus óra, a tűzfegyver és a zsilip volt. A XV. században kifejlődött a teljes vitorlázatú hajó és megindult a könyvnyomtatás, a XVI. század közepén pedig a vas váltotta fel a bronzot az ágyúöntésben. Cipollának nem célja a technikai átalakulások teljes felsorolása. A legjobban őt a

XII–XIII. századi fordulat érdekli, amikor az újítások jellege egyértelműen a mechanikai megoldások felé kezdett irányulni, még olyan esetekben is, amikor ez a célszerűségi szempontoknak nem nagyon felelt meg.

A technológiai fejlődés vizsgálatán belül Cipolla kiemelkedő jelentőségének tartja a technikák Európán belüli terjedésének kérdését. A jelenség megmagyarázásakor Cipolla nagy szerepet tulajdonít — mint a hét évszázad más fontos gazdasági átalakulásainál is — az „emberi tőkének”, „mindenféle tőke legértékesebbikének”, a képzett, szakismeretekkel rendelkező munkásoknak. A technológia esetében a selyemszövőgép angliai bevezetésének példáján mutatja meg, hogy egy szerkezet leírásának ismerete még nem volt elegendő ahhoz, hogy azt valóban fel is tudják építeni. A selyemszövőgép szerkezeti leírása és rajza már 1607-ben megjelent Vittorio Zonca könyvében, angliai bevezetésére mégis csak közel egy évszázad múlva kerülhetett sor, miután egy angol ipari kém évekig Itáliában tartózkodott és személyes tapasztalatokat szerzett a gép működéséről. Az új technikák terjedésének fő csatornája a technikai ismeretekkel és gyakorlatlallal rendelkező emberek vándorlása volt. A XVI–XVII. században a technikák exportjának fő hordozói a francia hugenották és a flamand protestánsok voltak. A képzett munkaerő áramlásának okát és annak magyarázatát, hogy nem minden környezetben válhattak a fejlődés hatékony elősegítőivé, Cipolla nem tudja kielégítően megragadni. A munkaerő áramlásának magyarázatát feloldja az egyes mesteremberekre közvetlenül ható „taszító” és „vonzó” tényezők végtelen sorára. Az újításokra való fogékonyságot pedig az előbbivel látszólag ellentétes típusú — de valójában azt polárisan feltételező — elv alapján magyarázza: okát az egyes népek eltérő hajlamaiban találja meg. Ez utóbbi magyarázat már a tények szintjén sem áll: Cipolla szerint ugyanis ugyanaz a minőség teszi az embereket *toleránssá* és az új eszközök iránt fogékonnyá és ezzel magyarázza Anglia, Hollandia, Svédország és Svájc XVI–XVII. századi sikertörténetét!

Az ezredforduló és az ipari forradalom időszaka között lezajló lendületes gazdasági fejlődést két nagy törés szakította meg: az egyik a XIV., a másik a XVII. században következett be. A történeti irodalomban gyakran sorolják fel a különböző válságjelenségeket egy össz-európai válság felbontatlan fogalmának alátámasztására. Valójában meghatározott területek, termelési ágak, illetve termelési struktúrák válsága következett be mindkét esetben, sőt leg-

többjük nem is ezekben a századokban következett be, hanem csak ekkor került a felszínre. A korszak konkrét viszonyaira és fő kérdéseire átfogalmazva gyümölcsöző módszertani alapelvként lehetne használni Jánossy Ferencnek a modern nemzetgazdaságok fejlődésére vonatkozó észrevételét: „Egy ország zavartalan gazdasági fejlődésének vizsgálata, vagyis egy olyan időszak elemzése, amelynek folyamán a termelési eszközök és a munkaerő megbonthatatlan harmóniában fejlődnek, vajmi kevés segítséget nyújthat problémánk megoldásához; hiszen a fejlődés döntő momentuma csak akkor válik nyilvánvalóvá, ha ez a harmonikus egyensúly felbomlik.” Ezen elv alapján a XIV—XV. és a XVII. századi válságok differenciáltabb vizsgálata komoly segítséget jelenthetne az őket megelőző gazdasági fejlődés pontosabb elemzéséhez. Ehhez nyújt szilárd fogódzókat a két szakasz Cipolla által elvégzett értékes elemzése.

Cipolla nem vonja kétségbe a XIV. századi járványok, éhínségek és háborúk pusztító hatását vagy néhány dél-európai kereskedelmi központ lehanyatlásának tényét. Amellett a jogosulatlannak tekint, az az össz-európai válságra történő általánosítás és ennek az össztermelés visszaesését mutató adatokkal történő alátámasztása. „Ami itt fontos, az nem az össztermelés, hanem az egy főre jutó termelés. A Fekete Halál és az azt követő járványok okozta elhalálozás az európai népességet több mint egy évszázadon át jelentősen alacsonyabb színvonalon tartotta, mint amit 1347 előtt elért. 1347 és 1500 között az európai népesség 80 millióról talán 60 vagy 70 millióra csökkent. A történészek úgy találták, hogy Angliában, a korábbiak kb. 2/3-ára csökkent népességgel, az öntermelés a korábbi szinten maradt — ami természetesen az egy főre jutó termelés 30 %-os (?) növekedését jelentette. Ugyanez elmondható az angol gyapjú és gyapjuszövet kiviteléről is. 1400 körül a teljes európai vastermelés kb. 25—30 ezer tonna volt. A század végén a vastermelés valószínűleg kb. 40 000 tonnára nőtt.” (200—201.) Ahogy a válságok egyik legfontosabb gazdasági tartalma a különböző termelési ágak össztermelésén belüli súlyának a megváltozása volt, úgy az elosztási viszonyokon belül is az arányeltolódás volt a legfontosabb átalakulás. Ez tükröződött a különböző parasztrétegek, a kézművesek és a munkások helyzetében 1350 és 1500 között bekövetkező javulásban, amit a másik oldalon a földbirtokosok és vállalkozók helyzetének romlása kísért.

A XVI—XVII. század legfontosabb gazdasági tendenciáinak a tárgyalásához Cipol-

la a következő bevezetéssel lát hozzá: „A jelenlegi történeti és közgazdasági irodalomban fekete—fehér színekkel festik le a 16. és a 17. századot. A 16. század mint „el siglo de oro”, mint egyfajta aranykor szerepel, nemcsak Spanyolország esetében, ahová az amerikai gyarmatokról tekintélyes mennyiségű arany és ezüst érkezett, de Európa többi részére vonatkozóan is. Ezzel szemben a 17. századot komor színekkel festik és divatossá vált a 17. század válságáról írni.” (231.) Az efféle interpretációk még jelenségszinten sem bizonyulnak igaznak: „Az európai gazdaság egyik vezető területének számító Észak-Itália jelentős részének a 16. század első fele sem arany-, sem ezüstkor nem volt. Számukra a korszakot a vas és a tűz, a rombolás és a nyomor jellemezte. A század második fele sem Franciaországnak sem Dél-Németalföldnek nem volt arany korszak. Másrészt pedig a 17. század minden volt, csak nem lehanyaglás Hollandia, Anglia és Svédország számára.” (231.) Az ilyen típusú általánosításoknak mégsem a tények részleges eltorzítása a legnagyobb hibájuk, hanem az, hogy megakadályozzák a két évszázad gazdasági átalakulása lényegének a megértését, „ami nem más, mint a gazdasági hatalom folyamatosan egyensúlyának felborulása Európában. A 15. század végén Nyugat-Európa legfejlettebb területe a mediterráneum volt, különösen Közép- és Észak-Itália. A 16. század folyamán az amerikai kincs beáramlása miatt Spanyolországban a ragyogás korszaka köszöntött be, ami segítette fenntartani a mediterráneum gazdasági fölényét, de a 17. század végére a mediterráneum már feltétlenül visszamaradott terület. Az európai gazdaság súlypontja már az Északi-tengerhez toldott el.” (232—233.)

A könyv utolsó fejezetének további részében Cipolla Spanyolország, Itália, Hollandia és Anglia XVI—XVII. századi fejlődésének elemzésén keresztül mutatja be az európai gazdaság átstrukturálódásának legfontosabb elemeit. Itália lehanyatlásának rendkívül pontos és az általános összefüggéseket is nagyon világosan bemutató leírásában rendkívül fontos utalást találunk a bekövetkező válságok azon tulajdonságára, hogy már korábban megindult, de eleinte látens maradó folyamatok váltak bennük a felszínre is láthatóvá. A XVI. század első felének pusztításait Itália a század közepére helyreállt békeviszonyok között hallatlan gyors rekonstrukcióval kiheverte. A XVI. század második felében beköszöntő és a XVII. század első két évtizedében is tartó itáliai újvirágzás azonban már csak a kitágult nemzetközi piacok által teremtetted kedvező

gazdasági helyzet eredménye volt, amely a jelentős és a jelentéktelen termelők számára egyaránt biztosította a fellendülést. Itália viszont ekkor már a jelentéktelen európai termelők közé tartozott: a XVI. század közepi gyors rekonstrukció a régi és már elavult termelési szerkezet helyreállítása volt. A spanyol, a német és a török piacok együttes összeomlása a XVII. század második és harmadik évtizedében a már kialakult helyzetet hozta csak a felszínre, amennyiben lehetlenné tette a marginális termelők további érvényesülését, köztük Itáliáét is. A holland, az angol és a francia termékek kiszorították az itáliaiakat nemcsak az idegen, de a hazai piacokról is.

Cipolla könyvének bemutatására egy recenzió keretében csak lényeges torzítások árán lehetett vállalkozni. Felhasznált táblázatainak ismertetésére nem kerülhetett sor, bár e táblázatok egynemelyike egy tanulmány megírásához is elegendő infor-

mációt hordoz magában. Az elmélet és az empirikus anyag közül így az empirikus anyag csontok jobban az ismertetés során. A könyv a tények bemutatása terén a legjelentősebb kutatások szintézisét nyújtja és elméleti hibái is a jelenlegi világszínvonal hiányosságait tükrözik. Világjelenség a polgári gazdaság, sőt gazdaságtan kategóriáinak a múltba vetítése. Az sem számít kivételnek, és nem is helyszíke miatt történik, hogy Cipolla említést sem tesz a gazdaságtörténeti elődök között Marxról. Ez szegényíti anyagát, de természetesen nem jelenti azt, hogy a marxista történetírás ne tudná nagyon is jól hasznosítani eredményeit. Felvetődik tehát a gondolat, hogy mivel magyarul nem jelent még meg átfogó gazdaságtörténeti munka a nyugat-európai feudalizmus fejlődéséről, érdemes volna Cipolla könyvét lefordítva kézikönyvként hasznosítani.

SZEMÉLYISÉG, KÖZÖSSÉG, NEVELÉS*

SZABÓ MÁRTON

V. A. Szuhomlinszkij, akinek „A kommunista személyiség nevelése” címmel a Tankönyvkiadó a közelmúltban jelentette meg válogatott pedagógiai írásait, a gyakorlat tudósa és az elmélet megvalósításán fáradozó nevelő volt. Pár év kivételével szinte egész munkássága egy ukrain faluhoz, Pavlishoz kapcsolódik. Itt élt és alkotott munkatársaival együtt 1970-ben bekövetkezett korai haláláig. Nem elsősorban az elmélet érdekelt, hanem a gyakorlat. Mivel azonban kiváló szakember volt, tudta, hogy a gyakorlat csak adekvát elmélettel haladja meg az ösztönösség szintjét. Egyszerre nevelt tehát és tanulmányozta saját tevékenységét. Mindenképpen a szocializmus nagy nevelőinek sorában kell őt számon tartanunk, hiszen igen alapvető területeken újította meg a szocialista nevelés elméletét és gyakorlatát.

Tevékenységének a lényegét abban látjuk, hogy — ha kimondatlanul is — szembezállt a „gyermek nélküli” pedagógiával. Nevelésének középpontjába nem csupán deklaráltan, hanem valóságosan is a *személyiség* kerül; azaz a konkrét gyerek-ember, akinek a konkrétsága Szuhomlinszkijnál az egyszerűséget és a totalitást jelenti, páro-

sulva az egyén tevékeny-önálló lényegével. Egyén és közösség harmóniájának megteremtését ezért nem úgy képzelte el, hogy az egyént átlagossága alapján beleerősokoljuk az állítólagos közösségi érdekek és formák Porokrusztész-ágyába. Az egyéniség kiteljesítésére törekedett, amely természetesen mindig közösségben történik, de a közvetlen közösség ehhez hangsúlyozottan eszközként funkcionál, illetve reális céllá csak akkor válik, ha az egyén képes személyisége megvalósulásának részeként átélni.

Szuhomlinszkij valóságos egyéniségeket akar nevelni, nem pedig az előírásokat vakon követő átlagembereket. Iskolájában a tanulók nem általános és közös tulajdonságaik alapján lesznek részesei a nevelődési folyamatnak, hanem egyszerűségük révén. Világosan kifejezésre jut ez a követelményrendszer egyediségében is. Szuhomlinszkij jól látja, hogy az általános normák alá nem lehet közvetlenül besorolni az embereket, mivel a norma és az egyén viszonya a *különösből* lesz konkrét, ami egyaránt módosítja az egyest és az általánost. „Az egy kaptafára húzott sablon és minta... az igazságtalanság legrosszabb megnyilvánulása” — írja —, amit csak megerősíteni tudunk, hiszen az egyenlőtlenségre egyenlő mérce alkalmazása valóban igazságtalanság. A közkeletű felfogással ellentétben a pavlisi iskolában ezért az a problémás gyermek, aki „senkit sem nyugtalanít” (318.),

* V. A. Szuhomlinszkij: A kommunista személyiség nevelése; „Válogatott pedagógiai írások”, Tankönyvkiadó, Budapest 1975, 383 oldal.

aki mindenképp az átlagos követelményt akarja csak teljesíteni. Itt még akkor is valami pluszt követelnek a gyermektől, ha ez azzal jár: másból még az átlagot sem éri el. A tanárok éppen azt tekintik a leglényesebb feladatuknak, hogy felfedezzék a gyerekek „legerősebb oldalát”, azt az érdeklődési mezőt, amely köré az egész nevelési-oktatási folyamat felépíthető. Igen tanulmányosak a könyvek azok az írásai, amelyek erről szólnak. Például a tanulókkal való személyes foglalkozások, a látszólagos gyenge tanulók kiválóká válása, a nagyszámú szakkör működése. Hangsúlyozottan a személyiség konkrét egyszerűségről van itt szó, és ennek a nevelési folyamatban való megerősítéséről. Nem hisszük, hogy az autonóm, alkotó személyiség nevelése más alapállásból lehetséges lenne.

A munkával kapcsolatos nevelési tevékenység is mint a személyiség formálásának alapvető eszköze kap helyet a szuhomlinszkiji pedagógiában. Szemben azokkal a kísérletekkel, amelyek a társadalmi termelés igényeinek közvetlen kielégítését akarták a munkára neveléssel megoldani, vagy ennek éppen nem tulajdonítottak komoly jelentőséget, nála a társadalom termelése és ennek az iskolában megvalósítható modellje a munkára nevelés bázisaként jelenik meg, de a cél nem a közvetlen igények kielégítése, például szakképzettség adásával, hanem az alkotó személyiség fejlesztése alkotómunkával. Szuhomlinszkij arra figyel, hogy megőrizze a munkának a társadalom termelésével való életteli kapcsolatát, hogyan lehetne ezt minden gyermeknél a személyiség kiteljesedésének eszközévé tenni. Így jut el ahhoz a felismeréshez, hogy a pedagógiai tevékenységben a munkának két vonását kell felszínre hozni és megerősíteni: az ember számára való érdekességét és a társadalmi hasznosságát. Az érdekesség azonban nem egyenlő a játékossággal, és a hasznosság nem csupán csereérték termelés. A munka akkor lesz érdekes — mutat rá Szuhomlinszkij —, ha a tanuló benne megtapasztalja saját erejét, hatalmát a valóság felett, és akkor lesz hasznos, ha megerősítheti általa a közösséghez való tartozását. Ezért kerül a középpontba a pavlisi iskolában az alkotómunka. A személyiség „sarkcsillagát” megtalálva a tanárok azt tekintik az egyik legfontosabb feladatuknak, hogy az alapvető érdeklődési körön belül minden gyermek tartósan átélhesse a másokkal együtt végzett alkotómunka örömét. Számos feltétel és forma született azzal a céllal Pavlisban, hogy a tanulók ezek révén a saját szempontjukból alkotó jellegű munkát végezni tudják és ezt a közösség elismerje.

Filozófiai lag is igen figyelemre méltó, amit ennek kapcsán Szuhomlinszkij a fizikai és a szellemi munka viszonyáról vall és a gyakorlatban megvalósít. Mélységes összhangban a marxizmus tanításával, a fizikai és a szellemi munkában nem a külsődleges jegyek alapján való különbséget látja lényegesnek, hanem az emberi funkciókkal való rendelkezést vagy ennek a hiányát. Elhibázottnak tartja tehát azokat a törekvéseket, amelyek úgy akarják emelni az iskolában a fizikai munka becsülését és szeretetét, hogy növelik a fizikai munkavégzés arányát, függetlenül annak tartalmától. A megoldás irányja Szuhomlinszkij véleménye szerint a fej és a kéz összhangjának megteremtése az alkotómunkában. Helyesen utal arra, hogy a hibás felfogások lényege abban van: azonosítják a kéz által végzett testi munkát a társadalomfilozófiai értelemben vett fizikai munkával. Csakhogy a fizikai munka nem más, mint az emberi funkciókat nem hordozó, tehát kényszerből végzett tevékenység. Ezt pedig nem megszerettetni, hanem megszüntetni kell. A testi erő kifejtés viszont soha nem szűnhet meg, hiszen e nélkül nincs emberi létezés. A feladat tehát az a társadalomban is, és az iskolában is, hogy mind a szellemi, mind a testi erő kifejtés révén emberi funkciók valósuljanak meg.

A pavlisi iskolában a pedagógus kollektíva alapvetően a személyiség kibontakoztatására törekszik. Ebben a munkában a hangsúly a gyermek egyediségében rejlő értékeken, alkotó tevékenységén és társadalmiságán van, azaz önállóan gondolkodó és felelősséggel cselekvő embereket akarnak nevelni. Ezért nem véletlen, hogy amikor Szuhomlinszkij „A mi pedagógus-kollektívánk”-ról ír, a legjellemzőbbnek az alábbi vonásokat tartja: a tudás meg a munka szeretete, valamint a gyermek iránti bizalom és tisztelet. Valószínű meglepő a sikeres pedagógus kollektíváról adott ilyen szerény önjellemzés, különös tekintettel a „tanárral szembeni társadalmi követelmények” címmel ma olvasható kívánságlisták mellett. De a pedagógus Szuhomlinszkij szerint sem különleges ember, legfeljebb az átlagosnál nehezebb és felelősségteljesebb munkát végez.

Egy dologban viszont már-már a rigorozitásig szigorú Szuhomlinszkij kartársaival szemben: a tudás, a műveltség dolgában. Beszámol arról, hogy több pedagógust azért kértek meg, távozzon az iskolából, sőt a pályáról is, mert hiányos volt a műveltségük, mert nem mutattak kellő érdeklődést saját tudományuk és szakmájuk iránt, mert hiányzott belőlük az ismeretek állandó gyarapításának igénye. Figyelemre méltó ez olyan általános gyakorlat mellett, amikor ritka kivételtől eltekintve a pedagógusok tudását egységesen és differenciálatla-

nul megfelelőnek tartjuk. Szuhomlinszkij egyenesen pálya-alkalmatlannak tartotta a hiányos felkészültségű és csekély érdeklődésű pedagógusokat, mi pedig még csak nem is differenciálunk a pedagógusok között ez alapján. Közismert, hogy a megítélésnek — ha van — lényegében az az alapja, amit a pedagógus a tényleges munkáján kívül végez vagy mutat. A tanárok azonban ebben a vonatkozásban is a kor emberei. Feltehetően akkor terjed majd el a Szuhomlinszkij által követett gyakorlat és válik belső igényükké, ha társadalmi tapasztalataink igazolják, hogy az emberek megítélésében a tudásnak valóban komoly szerepe van, hogy a pozíció és a hozzáértés viszonyában általánosan is az utóbbiból következik az előbbi. Ez azonban nem hatálytalanítja azt a Szuhomlinszkij által is követett gyakorlatot, hogy *valódi* tekintélyt csak a személyiség értékei adnak, ezért a személyiségformálás valóban hatékony módjai más „tekintélyekre” nem alapozódnak.

Egyén és közvetlen közössége viszonyának értelmezése mutatja talán legvilágosabban, hogy Szuhomlinszkij a személyiségformálást valóban tartalmasan gondolta el. Egyéni és közösségi érdek esetleges divergenciáját mindig abból az alapállásból ítélte meg, hogy perspektívakusan minden ember a másokkal végzett munkában és a másokért való életben találhatja meg személyisége kiteljesedését és egyéni boldogságát. „Nevelési eszményünket abban látjuk — írja —, hogy az ember kiskora óta megtanulja... átélje a *mások javára végzett alkotás örömeit.*” (233. Kiemelés — Sz. M.)

Ugyanakkor elveti a kollektív nevelési cél eszményét. Felfogásában a kollektíva nem cél, hanem közeg és eszköz a harmonikus nem fejlett személyiség formálásában. Szembeszáll azzal az eléggé elterjedt felfogással, amelyik önmagában itéli meg a közösségeket vagy szervezeteket, és az ún. közösségi életet eleve pozitívnak tartja, így célnak tekinti. Szuhomlinszkij szerint nemcsak a tartalom a döntő, hanem az is, hogy a szocializmusnak éppen az a hivatása, hogy az egyént tekintse célnak. Ezért egy közösség megítélésének nem az a kritériuma, hogy mennyire felel meg az „ideális” közösségekről alkotott elképzelésnek, hanem az, hogy mennyire képes az egyéniség fejlődését elősegíteni. Tehát nem az egyént kell eleve hozzányeszegetni egy adott közösséghez, hanem az egyén felelősségének növelésével olyan közösségeket kell létrehozni, amelyben nem áldozat a közösségben és a közösségért végzett munka, hanem az egyén „természetes” életnyilvánítása, mivel a közösség azért jött létre, hogy minden egyes egyént szolgáljon. A pavlisi iskolá-

ban a közös érdeklődés alapján létrejött szakköröknek éppen ezért van kitüntetett szerepe. A jövő közösségi formái ezek, mert megvalósítják a marxi programot: az egyének tudatos, szabad egyesülései.

*
És itt érkezünk el a szuhomlinszkiji pedagógiai munkásságával kapcsolatos problémáinkhoz. Véleményünk az, hogy bármennyire is a kor kérdéseire ad igen következetesen végiggondolt, helyes válaszokat, az ő munkássága sem mentes azoktól az utópikus vonásoktól, amelyek a pedagógiában itt-ott fellelhetők. A kérdés ugyanis az, hogy alapvetően az *iskola* feladata-e a jövő emberének a megteremtése, hogy a jelen és a jövő antinómiáit *neveléssel* lehet-e legeredményesebben feloldani, vagyis hogy a jövőt alapvetően az iskola előlegezheti-e meg. Nem hisszük! Marx azt írta: „A kommunizmus a mi szemünkben nem *állapot*, amelyet létre kell hozni, nem *eszmény*, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodni. Mi kommunizmusnak a *valóságos* mozgalmat nevezzük, mely a mai állapotot megszünteti.” (MEM 3, 35.) Következésképpen: a jövő és a jövő embere is a valóságos társadalmi tevékenységben születhet meg, nem pedig máshol, például az iskolában. De nézzük közelebbről ellentéteinket, bár meggyőződésünk, hogy Szuhomlinszkij tévedései a kor „tévedései” is, azaz a valóságos viszonyokból táplálóknak.

A pavlisi iskolában végezhető munka objektív feltételei nem voltak különlegesek. A különbség „csak” ennyi: itt dolgozik egy kiváló pedagógus, aki szenvedélyes hivatástudattal vezetettve sok kollégáját és vezetőjét nyeri meg elképzeléseinek, és létrehoz végős soron mégiscsak egy *mintaiskolát*.

Iskolájában a társadalmi ideálnak megfelelő ideális ember személyiségének a formálásához ideális viszonyokat teremtett. Már ez a megközelítés is egyoldalú, még problémásabb azonban az egész, ha szélesebb összefüggésben vesszük szemügyre. A szuhomlinszkiji gyakorlat ugyanis egyértelműen a következő modellt mutatja: az iskola egy olyan *sziget*, ahol a gyermek a pedagógus segítségével harcot folytat önmaga ellen, ön maga kommunista személyiséggé válása érdekében, majd elhagyva az iskolát felveszi a küzdelmet a társadalomban azokkal, akik nem kommunista módon élnek, és ezáltal megteremtődik a kívánt jövő.

Ebből a megközelítésből kimarad a társadalmi *viszonyok* ellentmondásos természete. „A viszonyok jók, csak az emberek rosszak” felfogás megjelenési módja ez. Igaz, hogy most már nem a jelen hibáinak az orvoslására született meg, hanem a

jelen és a jövő feszültségeinek a feloldására: azaz jelenleg minden megvan ahhoz, hogy a kívánt jövő megszülessen, „csupán” az emberek önzők, gyarlók, közömbösek stb., ezért késik a jövő. Szuhomlinszkijnek számtalan megjegyzése van arról, hogy a társadalomban milyen sok a felelőtlen, önző ember. Soha nem kutatja azonban az ilyen magatartásoknak a létvizonyokban rejlő okait, sőt a nevelés fogyatékoságaival magyarázza a negatív jelenségeket. Becsületes, rendes szülőknek naplopó, munkakerülő, sőt bűnöző gyereke van — állapítja meg egy konkrét eset kapcsán. „Mi vitte a fiatalembert az ilyen szegényes élet felé, és miben rejlik számos hasonló tény oka. Az ok a mi nevelésünk — az iskolai, a családi, a társadalmi nevelés hiányosságában rejlik.” (234.) De hasonló magyarázatot ad pl. a mindenáron való diploma-szerzésről is.

Meggyőződésünk szerint az igazán hatékony cselekvés érdekében vállalni kellene a társadalmi valóság, és így a nevelési folyamat valóságos konfliktusait. A tipikus konfliktusok, a leglényegesebb értékütközések és választások modelljei jelen kellene hogy legyenek a nevelési gyakorlatban. Csak így várható el komolyan, hogy a gyermek az iskolából kikerülve elfogadja az épülő szocializmust, hogy ellentmondásait tapasztalva ne essék kétségbe, vagy legyintsen, hanem a problémák és ellentmondások közepette is a szocialista értékeket válassza és realizálja cselekvésében.

Ezen alapelvek nyomán már csak egyetlen magatartás lehetséges a cselekvő ember és a pedagógus számára is, a *morális pátosz*. Innen a szuhomlinszkij nézetek és gyakorlat elvontan morális, kissékantiánus jellege.

A pavlisi iskolában általában heroikus feladatokra igyekeznek a gyermekeket felkészíteni. Szuhomlinszkij beszámól például arról, hogyan telepítették szőlőt a vízmosás, a szakadék szélére azzal a céllal, hogy a gyermekeket minél nehezebb feladatok végrehajtására ösztönözzék, és más hasonló esetekről. „Nevelőmunkánk gyakorlatában arra törekszünk — írja —, hogy a tanulók . . . a hőstettel egyenlő értékű cselekedeteket hajtsanak végre.” (196.) Az sem véletlen, hogy a jövő elvontan humanisztikus eszményként jelenik meg nála, sőt az a véleménye, hogy az eszme annál vonzóbb, minél elvontabb. (198.) A nevelés feladatát abban látja, hogy a tanuló megértse: az emberiség javát szolgáló eszményekkel való azonosulás egyben az egyén saját boldogságának is a forrása.

Ismeretes, hogy Kant szerint a tiszta gyakorlati ész alaptörvénye ez: „Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyúttal általános törvényhozás elvül

szolgálhasson”, és ez úgy érhető el, ha a másik embert mindig célnak és sohasem eszköznek tekintem. Csakhogy Kantnak az a véleménye, hogy ezt elérni sem tudom, meg a boldogsággal is ellentétes. Szuhomlinszkij álláspontja lényegében semmi mást nem tartalmaz, mint azt, hogy ezt el is érhetem és az egyéni boldogsággal is harmonizál. Az elszigetelt, vagy egy „szigeten” kiformalódott szubjektumból kiindulva azonban nem lehet a társadalmi problémákat sem megfelelően felvetni, sem valóságosan megoldani. A pavlisi iskolából kikerülő gyermekek — Szuhomlinszkij tanúsága szerint — mindig egyedül vívják a harcukat, és mindig a természetéről vagy a termelési eszközökről vallott hibás nézetek ellen, s nem a társadalmi viszonyokban kialakuló ellentmondások ellen, a gyakorlati életben. Úgy hisszük azért, mert az elvontan felfogott szubjektum csak az elvontan felfogott objektummal állhat szembe. Az emberi viszonylatok bonyolult és ellentmondásos rendszere kívül marad ezen a megközelítésen, legfeljebb mint a jó és a rossz metafizikus ellentéte van jelen és szolgál bázisul a morális cselekvésnek, amelynek a jó szándékát nem lehet vitatni, de a gyakori életidegenséget sem lehet letagadni. Úgy hisszük, egy cseppet sem kell csodálkoznunk akkor, amikor Szuhomlinszkij nagyon őszintén azt írja a szűkebb társadalmi környezet hangulatáról: „Sokan csodabogaraknak, megszállottnak neveznek bennünket.” (184.)

A köznapi gondolkodás számára nem is lehet másképpen. Ismerjük ezt az okoskodást: a kommunizmushoz teljesen új ember kell, de az új tulajdonságok ellenkeznek az „emberi természettel”, ezért kétséges a jövő új arca is. A köznapi tudat a tényeket azonban szükségképpen a jelenség szintjén ragadja meg: mindent adottságnak vesz, tehát nem érzékeli a dolgokat konkrét totalitássá és történetivé tevő *viszonyok* létezését. A maga logikája szerint igaza van, ha kételkedik az újban. Szuhomlinszkij tévedése abból ered, hogy nem lép túl ezen a megközelítési módon. Véleményünk szerint a jelenséget lényegnek gondoló nézet nem cáfolja, ha egy másik jelenséget próbálunk lényegnek feltüntetni. Jelen esetben: az emberi természet megváltoztathatatlanágát nem tagadja „az emberi lélek forradalmi átalakulásának romantikája” (196.). Valóságos cáfolatot csak a társadalmi viszonyok valóságos, azaz a forradalmi mozgalomban történő átalakítása adhat, amely elméletileg már a lényeg felől közelíti meg a gyakorlati tennivalókat is.

A konfliktusság felemás értelmezése megnehezíti a közösség elvének igazán tartalmas jelenlétét is munkásságában.

A szocializmusnak ugyanis a közösségiség vagy a kollektívizmus a központi létezési elve. Ugyanakkor a lét ebben a vonatkozásban ellentmondásos. A szocializmust tehát az jellemzi, hogy az emberek a valódi konfliktusok végigharcolásában a közösség javára cselekszenek, mert a társadalom viszonyrendszere nem a partikularitás, hanem a szolidaritás számára teremt nagyobb lehetőséget. De ez objektív tendencia és nem automatizmus. Az érdekek ütközése és a közvetlen, távolabbnak tűnő érdekekért való cselekvés sem idegen tőle. Ahhoz azonban, hogy ezek az „ütközések” a cselekvésben valóban a közösség javára oldódjanak meg, legalább az szükséges, hogy az alapjukat adó ellentmondások természetének a tudatosítása igaz legyen. (Például ne gondoljuk azt, hogy a partikularitás oka kizárólag a szubjektum tudati elmaradottsága.)

A jövőt előlegező és a jelent forradalmasító mozgalomban a *nevelésnek* rendkívül fontos szerepe van. A kortárs művészet is világosan jelzi, hogy a szocializmus egyik kulcsproblémája: az emberek sokszor saját lehetőségeik alatt élnek. Van tehát „terep” a nevelés számára. De semmi esetre sem ez előlegezi a jövő lényegét, mint ezt annak idején a klasszikus német filozófia gondolta az esztétikai nevelésről, és elég gyakran a szocialista pedagógia is feltételezi önmagáról, mintegy ilyen módon „kompenzálva” magát, mert ő is nemegyszer a saját lehetőségei alatt van. Meggyőződésünk, hogy ennek a „beismerése” és átgondolása nem csökkenti, hanem növelheti a nevelés és az iskola társadalmi súlyát, jelentőségét.

Az újat azonban a pedagógiában sem csupán kitalálni kell, hanem csinálni. Ez összehasonlíthatatlanul nehezebb, mintha csak elméletben kellene megalkotni. Amikor tehát a könyv kapcsán a problémákról esik szó, akkor ezek nem kizárólag a vizsgált elméleti rendszer gyengéi, hanem a gyakorlat gondjai is. Meggyőződésünk, hogy akkor jutunk túl rajtuk, ha minden pozitív törekvést beépítünk elvi-gyakorlati ténykedésünkbe. A pozitív azonban nem az ideális, ezért a szuhomlinszkiji nézetek kapcsán kifejtett ellenvéseink nem kérdőjelezik meg, hogy elméleti és gyakorlati munkássága a szocialista nevelésügyet előrevivő ténykedés volt.

Pozitívum a könyvben mindenekelőtt az egyén és a közösség viszonyának olyan felvetése, amely megkérdőjelez egy eléggé elterjedt pedagógiai evidenciát. Nevezetesen azt, amelyik nem látja a fától az erdőt, azaz a közösségtől az egyént. Az épülő szocializmus egyik legfontosabb igényét és lehetőségét fogalmazza meg itt a szerző; az alkotó személyiség formálódását.

Ennél is lényegesebb azonban az, hogy megkísérli továbbgondolni és saját gyakorlatában megvalósítani ezt az elvet. Miért fontos ez? A szocialista építkezés kezdeti időszakában, alapvetően gazdasági kényszerűségek miatt, az egyének az osztálytársadalmi érdekeknek alárendelten és ezek által lényegesen korlátozva kellett cselekednie. Később, lényegében az intenzív gazdaságfejlesztés időszakától számítva, a társadalmi mozgásfolyamatok középpontjába az önállóan gondolkodó, saját felelősségétől és tudásától vezettetve cselekvő ember kerül. A politikai gyakorlat és a legtöbb társadalomtudomány ma már ennek a jegyében cselekszik, a pedagógia azonban mind a mai napig lényegében adós azzal, hogy ezt a változást a saját gyakorlatában megjelenítse. A deklarációs már eljutott, de még nem kísérelte meg igazán ennek alapján átgondolni és átrendezni a nevelési folyamatokat. Szuhomlinszkij megkísérelte. Különösen figyelemre méltó az, amit a munkára nevelésről, a követelményrendszer egyediségéről, a személyiség köré épülő nevelési formákról ír, azon túl is, amit expressis verbis az egyén és a közösség viszonyáról mond.

Ezekből a megközelítési módokból az derül ki, hogy a pedagógia (és tegyük hozzá; minden emberalakító ténykedés) a különőség szférájában találja meg sajátos terrénumát. Az egyest (azaz: az egyes gyermeket) nem az átlagosnak felfogott általánosba kell „belegyömöszölni”, vagy pedig az egyetemesség lényegéhez „felemelni”. A hangsúly az egyediség olyan átalakuló-önformálódó változásán van, amely *egy-egy-erre* tartalmazza az egyest és az általánost. Ez azonban olyan konkrét, amely megismételhetetlen. Szuhomlinszkij ennek jegyében próbálja meg átgondolni és átalakítani saját pedagógiai gyakorlatát. Kiderül, hogy a nevelés így igazán nehéz feladat, munka- és eszközigenyes tevékenység, hiszen valóságosan is az egyes gyermekek és közösségek kerülnek a középpontba. Megközelítésének korlátja, hogy a megszűntetve-megőrzendő általánosból kimarad az adott társadalom viszonyrendszere. De a feladatot kitűzi, és az olvasó azzal a meggyőződéssel teszi le a kezéből a könyvét, hogy a megjelölt út jó, ha nem is könnyű rajta járni, mint éppen szerzőnk példája tanúsítja. De haladni erre felé kell. Kissé praktikusabban megfogalmazva; a pedagógia kulcskérdése ma az, hogy mi történik az iskolában. Szuhomlinszkij pavlasi iskolájában igazán érdekes dolgok történtek. Az erről szóló beszámoló, „A kommunista személyiség nevelése” című tanulmánykötet megérdemli figyelmünket.